De navolging van Christus en de eucharistie: Een verkenning van de omgang met deze connectie in Nederlandse vertalingen en uitgaven

Ongeveer een jaar geleden werd ik gevraagd om vanavond te komen spreken over Nederlandstalige uitgaven van de *Imitatio Christi*. Dat wilde ik graag doen, maar toen onlangs de tijd aanbrak om deze lezing concreet voor te bereiden, betekende dat wel dat ik op zoek moest naar een geschikte ingang tot dit veelomvattende onderwerp. Veelomvattend inderdaad, [SLIDE 2] want de eerste Nederlandse vertalingen van de *Imitatio* stammen nog uit de vijftiende eeuw en zijn nog tot in de zestiende eeuw in handschrift overgeleverd.[1] [SLIDE 3] De oudste gedateerde druk van de *Imitatio* in het Nederlands is door de regulier kanunniken van De Hem (bij Schoonhoven) voltooid op 17 juni 1504, en bevat een variant van de middeleeuwse vertaling van boek IV (het troostboek),[2] [SLIDE 4] terwijl de meest recente Nederlandse vertaling, door Frank De Roo, voor het eerst uitkwam in september 2024. In de tussenliggende vijfhonderd jaar is de *Imitatio* talloze keren vertaald en bewerkt naar het Nederlands, en als zodanig onophoudelijk en op zeer verschillende wijze uitgegeven. Dat gaat van complete of gedeeltelijke uitgaven van vertalingen als zodanig, tot meer of minder curieuze bewerkingen, als bijvoorbeeld, ik noem maar wat, [SLIDE 5] een *Gheestelycke loterye van hondert sententien, ghetrocken wt de naer-volghinghe Christi van Thomas a Kempis* die in 1641 te Brussel verscheen. [SLIDE 6] Je diende de bladen uit dit begrijpelijkerwijs nu zeer zeldzame boekje te knippen en door elkaar te schudden, en als je dan geluk had in deze geestelijke loterij, trok je uit de stapel een mooie, opbeurende citaat uit de *Imitatio* (met achterop nog een vermanend gedicht), maar let op, [SLIDE 7] er waren ook tien 'nieten' in het boekje afgedrukt, en trok je die, dan moest je het zonder stellen. Dat werd natuurlijk dolle pret.

Hoe een indruk te geven van de reikwijdte van deze receptiegeschiedenis? Ik zou een overzicht kunnen proberen te geven van de boekhistorische kant ervan, met drukkers en oplagen en vouwformaten, of van de verschillende soorten vertalingen, maar hoe grofmazig ook, daar zou een uur veel te kort voor zijn, en dus zou het resultaat een vervelende

---

[1] Cebus de Bruin onderscheidde in 1954 zeven tekstfamilies van boek I, zes tekstfamilies en een tussenvorm van boek II, en vijf tekstfamilies van boek III en IV. Ik heb ongeveer 70 overgeleverde handschriften geteld waarin een of meer van deze boeken, of een gedeelte ervan, is opgenomen, waarvan vele nog in de vijftiende eeuw gedateerd zijn.

[2] De oudste gedateerde druk van de hele *Imitatio* in het Nederlands dateert van 15 maart 1505.

opsomming worden. Ik wil dus, zoals de slide al zegt, *niet* kiezen voor het geven van een overzicht, maar van een thematische dwarsdoorsnede, in de hoop dat dat meer zegt en interessanter blijkt te zijn.

Een van de meest indrukwekkende aspecten van de receptie van de *Imitatio* is de religieuze universaliteit ervan. Door de eeuwen heen hebben zowel katholieken als protestanten het boek omarmd. Dit geldt zowel internationaal als specifiek voor Nederland. [SLIDE 8] Kenner bij uitstek van de Moderne Devotie, de nog altijd zeer betreurde Rudolf van Dijk, heeft wel eens geschreven, zonder al te veel overdrijving, dat vrijwel ieder kerkgenootschap door vertaling, selectie en bewerking in de loop der eeuwen zijn eigen *Navolging* heeft gecreëerd. Hij meende dat dit mogelijk is doordat 'dit boek het wezen van het christendom heeft wezen te raken'.[3] Waarvan akte, maar over dat wezen van het christendom wordt in de uiteenlopende denominaties wel verschillend gedacht. Zonder twijfel het heikelste punt wat betreft de *Imitatio* is het derde boek, met zijn innige aansporing tot de heilige communie. Vooral in vroeger eeuwen hadden protestantse lezers moeite zich dat boek eigen te maken. Aan katholieke zijde lag dat anders, en ging men juist nogal enthousiast aan de haal met de connectie tussen de *Imitatio* en de eucharistie. [SLIDE 9] Ik wil vanavond zomaar wat voorbeelden geven van twee neigingen die te zien zijn in de Nederlandse receptiegeschiedenis van de *Imitatio*: voorzichtige toe-eigening van het communieboek door protestanten, en enthousiaste inpassing van de *Imitatio* als geheel in de context van de eucharistie door katholieken. Mijn doel is niet om over deze onderwerpen het laatste woord te spreken, maar om te illustreren hoe creatief er zoal met de *Imitatio* is omgesprongen als men er iets in vond van zijn gading. Vanavond is dus een verkenning, niet meer.

1. Het communieboek (boek III) bij protestanten (16de-18de eeuw)

[SLIDE 10] De oudste specifiek protestantse Nederlandse vertaling van de *Imitatio* werd voor het eerst gedrukt in 1564. Helaas heb ik van die druk geen plaatje kunnen vinden, maar wel van deze herdruk uit 1577. Het betreft een anonieme vertaling van de humanistische bewerking van de Latijnse tekst die was gemaakt door de Franse reformator Sébastien Châtillon (1515-1563) en onder de titel *De imitando Christo* verschenen was in 1563. Net als

[3] Van Dijk 2012, 398.

die brontekst laat de Nederlandse vertaling ervan het communieboek zonder enige toelichting weg, zonder zelfs maar het bestaan ervan te benoemen.

Een iets verfijndere strategie om met het communieboek om te gaan dan totale weglating wordt ontwikkeld door voorstanders van de Nadere Reformatie, een beweging binnen het gereformeerd protestantisme van de zeventiende en achttiende eeuw, die streefde naar een programmatische implementatie van de idealen van het piëtisme. Aanhangers pleitten zowel voor grotere persoonlijke vroomheid (begrepen als de innerlijke beleving van de gereformeerde leer) als voor heiliging van het leven op allerlei externe niveaus, in gezin, kerk, politiek en samenleving. Om dit ideaal te ondersteunen, werden ook middeleeuwse bronnen benut. Veel sleutelfiguren van de Nadere Reformatie beschouwden de *Imitatio* als een werk van grote devotie. Hun verhouding tot het communieboek was complexer.

[SLIDE 11] De Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676), de academische voorman van de Nadere Reformatie, schrijft in 1634 dat de *Imitatio* wat hem betreft op enkele kleinigheden na geen papisme bevat, maar enkel waarachtig christelijke ascese, praktijk en devotie, en dat hij na de Bijbel geen geschrift van ascetische of mystieke aard gezien heeft dat eenvoudiger, werkdadiger en goddelijker is. Máár hij zegt dat onder het expliciete voorbehoud dat de beste edities van de *Imitatio* eindigen bij het troostboek (boek IV), en het communieboek (boek III) niet bevatten. In 1648 zal hij nog toelichten dat hij het communieboek ziet als een toevoeging in paapse edities, die wat hem betreft best door Thomas van Kempen geschreven zal zijn, maar niets te maken heeft met titel, inhoud of vorm van de *Imitatio*. [SLIDE 12] Voetius' beroemde leerling, de Friese predikant Wilhelmus a Brakel (1635-1711), drukt zich minder politiek correct uit. In derde druk van zijn *Reelyke godts-dienst* (1700) uit 1707 noemt hij het communieboek *afgodisch, en van een ander daar by gelapt*.

Van alle protesantse vertalingen van de *Imitatio* naar het Nederlands uit de vroegmoderne tijd is die van de Haagse jurist Cornelius Boey (1611-1665) veruit de populairste. Ik ken meer dan twintig uitgaven ervan, tot in de achttiende eeuw. De eerste verscheen in 1644, en bevatte het communieboek niet. Dat viel op bij de lezers, en voor de tweede druk van zijn vertaling, in 1645, breidde Boey zijn voorwoord ('d'Over-setter tot den christelijcken leser') uit met een verklaring hieromtrent. Hij zal het vierde boek nooit vertalen, omdat hij er op stilistische gronden van overtuigd is dat het niet van Thomas van Kempen kan zijn en omdat het inhoudelijk niet strookt met de andere boeken van de *Imitatio*. Immers, in de andere drie boeken *wort Christus Jesus, onsen Salighmaker, aenghebeden, soo als hy is God-*

mensche, boven inden Hemel, daer hy sit ter rechterhandt sijns Vaders, gelijck het betaemt, en in het communieboek *werdt hy met vleesch ende bloedt aenghebeden in het broot op ter aerden, daer hy niet als in sijne goddelicke macht en is, 't welck Christum niet navolghen en is* […], *maer hem soecken is, daer hy niet en is*.[4] In een latere druk voegt hij daar nog een derde argument aan toe: van een katholiek priester heeft hij vernomen dat de autograaf van de *Imitatio*, op dat moment bewaard in Leuven en door deze persoon met eigen ogen gezien, het communieboek niet bevat. Dit kan een verwijzing zijn naar de autograaf die tot in de achttiende eeuw bewaard werd in priorij Sint-Maartensdal en daarna verdwenen is, welke volgens beschrijvingen inderdaad het communieboek niet bevatte maar slechts de andere drie boeken.

Negeren en afserveren voeren wat betreft het communieboek in protestantse kringen dus de boventoon. [SLIDE 13] Maar er zijn ook vroege tekenen van acceptatie. De Leeuwardense predikant Paschasius Baers (fl. 1580-1617) en de beroemdere Middelburgse predikant Willem Teellinck (1579-1629) verwerkten grote delen van het communieboek in boeken van henzelf, waarbij het in het geval van Teellinck soms om aanzienlijke woordelijke citaten gaat uit de vertaling door de regulier kanunnik Nicolaas van Winghe (1548).[5] Willem Sluiter (1627-1673) zou voor zijn liederen voor het Avondmaal ook gebruik hebben gemaakt van het communieboek.

Boey wilde het dus nooit doen, maar het was dus wachten op de eerste protestantse vertaling van het communieboek. Die kwam in 1687. [SLIDE 14] Toen vervaardigde Juriaen van Poolsum te Utrecht een bijzondere druk, die ik ken in twee uitgaven, van de vertaling van Boey, aangevuld met een vertaling van het communieboek door de Utrechtse ouderling Abraham Godart (fl. 1666-1693). Deze was niet gebaseerd op de originele Latijnse tekst, [SLIDE 15] maar ging terug op een recente Franse bewerking daarvan in de *Kempis commun* (1683), een vertaling van de *Imitatio* door Pierre Poiret (1646-1719), waarin deze het communieboek ontdaan had van alles wat een beetje te specifiek katholiek was, oftewel, [SLIDE 16] zoals Van Poolsum het omschrijft in de opdracht van zijn eigen uitgave, *van alle Paapsche Dwalingen, door dees of geene Misdoender daar in geflanst, gezuivert*.[6] De drukker was ervan overtuigd

---

[4] De Backer 2396', f. *7v-*8r.
[5] Bij Baers gaat het om diens *Geestelijcke, Schriftmatige, voorbereydinge tot den heyligen, hoochweerdigen sacramente des Avontmaels* (1600). Bij Teellinck om diens *Sleutel der devotie* (1624), *Soliloqvivm* (1628) en *Het Nieuvve Ierusalem* (1635).
[6] De Backer 2401, f. A3v.

dat het communieboek wel van Thomas is, maar dat de tekst ervan door een ander gecorrumpeerd is. Ook vertaler Godart beweert in het voorwoord bij het vierde boek dat het *door dees of geene ontrouwe Monnik, of ander misselijke Mis-liever, vervalscht, en met meenigte ydele en beuzelachtige, ja Afgodische verzieringen gemengt, en doorgaans bezoedelt* is.[7] Maar Poiret zou dat hersteld hebben, en dus kon het boek in gezuiverde toestand alsnog worden vertaald en opgenomen.

[SLIDE 17] Ik zal een voorbeeld geven van hoe er met de tekst is omgegaan. In v. 23 van hfst. 1 verzucht de leerling in de tekst van Thomas van Kempen tegenover zijn Beminde: *Quam breve expleo tempus, cum me ad communicandum dispono* ('Wat een korte tijd besteed ik, wanneer ik mij voorbereid om te communiceren'). In plaats van communiceren zonder meer, dat wil in deze context zonder enige twijfel zeggen de sacramentele communie ontvangen, spreekt Poiret van *recevoir ton Esprit & de communiquer avec toy* ('uw Geest ontvangen en met U communiceren').[8] Godart vertaalt dat als *uw Geest t'erlangen, ende met u gemeinschap te hebben*. Hierachter zit de reformatorische opvatting dat gemeenschap met de gekruisigde en verrezen Christus niet bestaat in het nuttigen van de geconsacreerde hostie, maar dat we veeleer zijn lichaam en bloed drinken door zijn lijden aan te nemen met een gelovig hart en ons door de Heilige Geest met zijn lichaam te laten verenigen.[9]

De unieke combinatie Boey-Godart uit 1687 is nooit herdrukt. Het zou nog tot 1811 duren voor er weer een nieuwe Nederlandse vertaling van de *Imitatio* door een protestant in druk zou verschijnen, waarin overigens alle vier de boeken zijn opgenomen. Maar ook in de tussentijd is het communieboek niet vergeten. De Waals hervormde dichter Jan Guépin (1715-1766) uit Vlissingen vertaalde het eerste hoofdstuk in dichtvorm, opnieuw niet op basis van het Latijnse origineel, maar gebaseerd op de Franse vertaling, ook al in dichtvorm, van Pierre Corneille (1606-1684), die voor het eerst in tranches verscheen tussen 1651 en 1656 en commercieel extreem succesvol werd. Guépins vertaling is overgeleverd in twee handschriften, een concept en een definitieve versie, beide door het mede door Guépin opgerichte Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in langdurig bruikleen gegeven aan de Bibliotheek van Zeeland (oftewel, de ZB) te Middelburg,[10] en door mij kritisch uitgegeven in

---

[7] De Backer 2041, p. 302-303.
[8] *Kempis commun*, p. 303.
[9] Vraag 76 van de Heidelbergse Catechismus.
[10] De definitieve versie is MS Kluis Handschrift 2712. De conceptversie is MS Kluis Handschrift 4004.

2021. [SLIDE 18] De kladversie heet *Gedagten over 's Heeren Avondmaal*, [SLIDE 19] de definitieve tekst spreekt meer prozaïsch van een *Uitbreidinge der Navolginge van J.C. van T. a Kempis, door Corneille in Fransche dichtkunst vertaald, door J.G*. Kenners van het werk van Guépin plaatsen deze poëtische parafrase in de jaren 1750 of '60.

Waar gaat dat eerste hoofdstuk van het communieboek over? Ik fris even uw geheugen op. Volgens de titel ervan draait het om de diepe eerbied waarmee Christus in de communie ontvangen moet worden. Het boek als geheel begint met een proloog die bestaat uit een aantal woorden van Christus uit de Bijbel, door Thomas aangevoerd als uitnodiging tot de Eucharistie. 'Kom naar Mij, allen die vermoeid en belast zijn, en Ik zal u verkwikken' (Mt. 11, 28), enzovoort. De leerling reageert in het eerste hoofdstuk met ontzag op deze uitnodiging, want het besef van zijn eigen zonden maakt het moeilijk voor hem om vol vertrouwen tot de communie te naderen (v. 1-18). Noach werkte hard aan de ark, net zoals Mozes aan de ark van het verbond en Salomo aan de tempel in Jeruzalem, waarvan de glorie en de offers toch slechts een voorbode waren van de werkelijkheid die zou komen onder het Nieuwe Testament, en nu wordt de leerling gevraagd om de Heer zelf in zijn huis te onthalen (v. 19-21)! Ondanks de grootsheid van Christus' uitnodiging is de toewijding van de leerling slechts gering in vergelijking met die van David en andere koningen en profeten van het Oude Testament (v. 22-29). Hetzelfde geldt voor de vele mensen die uit nieuwsgierigheid naar de bedevaartsoorden van de heiligen trekken, maar zich nauwelijks goed voorbereiden op de waardige ontvangst van hun God (v. 30-33). Toch is het Heilig Sacrament voor hen die trouw zijn aan Christus een bron van genade en devotie (v. 34-39). Hoe jammer dat de dagelijkse viering van de eucharistie er een routine van heeft gemaakt, terwijl de wijdverspreide en dagelijkse beschikbaarheid van de communie juist een bewijs is van Gods liefde voor de mens. Het is een manier waarop Jezus zijn uitnodiging herhaald aan allen die vermoeid en belast zijn om tot Hem te komen, zodat Hij hen kan verkwikken (v. 40-47).

Wat maakt Guépin hiervan? [SLIDE 20] De tekst van Corneille is al aanzienlijk strenger dan Thomas' origineel, maar de dichter uit Vlissingen gaat nog enkele stappen verder. Op regelniveau voegt Guépin consequent uitingen toe van vrees voor Gods oordeel en van de on- en doemwaarigheid van de mens, of intensiveert deze, duidelijk vanuit de gereformeerde leer van volkomen verdorvenheid.[11] In zijn algemeenheid maakt hij Thomas' weliswaar

[11] Een voorbeeld van grotere nadruk op angst treffen we aan in r. 51-52: *Wie ben ik Vredevorst! om uw altaar te nadren? / De vrees rijdt mij door al mijn adren*, gebaseerd op Corneille's *Que suis-je, ô mon Sauveur, pour*

boetvaardige maar toch vooral gewoon eerbiedige reflectie door de leerling op de uitnodiging van de Beminde om Hem in de communie te ontvangen, tot een waarschuwing aan het adres van hen die tot het Avondmaal durven naderen. Aan het einde van het gedicht, na de laatste herhaling van Christus' aansporing van allen die belast zijt om tot Hem te komen, waar zowel Thomas als Corneille het bij laten, vervolgt Guépin nog even door te zeggen dat *zoo vleit uw hemel reden, / Zoo klopt gij aan de poort; / En mogelijk voor 't laatst. Wee Zondaar die niet hoort* (r. 306-308). Dit dreigement aan het adres van hen die zich niet tot Christus wenden en voor Hem opendoen nu Hij aan de poort van ons leven klopt, is hoe de tekst zijn voltooiing bereikt, en bepaalt daarmee de boodschap ervan. Het is ook niet voor het eerst dat Guépin zo waarschuwt, want ook eerder al vermaant hij de lezer rechtstreeks: *Nu is de deur noch open der genaê; / Tre voort, tree toe! eer 't morgen zij te spaê* (r. 282-283)! Wat bij Thomas en Corneille dus een meditatie door de leerling is op waardig communiceren, is bij Guépin een dringende aansporing van de lezer, met een focus op de noodzakelijkheid van het tijdig ontvangen van verlossing door Christus. Het sacrament als zodanig staat beduidend minder centraal.

De reden hiervoor is duidelijk: de Waals hervormde Guépin en de middeleeuwse Thomas en de katholieke Corneille denken nogal anders over het sacrament. Twee belangrijke verschillen betreffen, ten eerste, de noodzaak van het voortdurend tegenwoordig blijven stellen van Christus' kruisoffer in de mis, en ten tweede, de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in het sacrament. De afwijkende gedachten daarover zijn terug te zien in de tekst. Ik illustreer dat met twee voorbeelden, een voor ieder theologisch strijdpunt.

[SLIDE 21] Wat betreft de noodzaak van de eucharistie: in v. 42 schrijft Thomas daarover dat het te betreuren is dat velen zich zo weinig aantrekken van 'dit heilsmysterie, dat […] de hele wereld in stand houdt' (*hoc salutare misterium* […] *quod* […] *mundum conseruat vniuersum*). Corneille neemt dat vrijwel een op een over door te spreken van *un mystère saint* […] *qui par sa vertu conserve tout le Monde* (r. 255-256). Zo benadrukken Thomas en Corneille beiden de verlossende kracht van het sacrament, dat de hele wereld behoudt. Zou de eucharistie niet meer gevierd worden, zo zeggen ze dus, de wereld zou vergaan. In de

---

oser y prétendre? / Qui me peut enhardir à m'approcher de toi? (r. 63-64) en Thomas' eigen *Sed quis ego sum domine; ut ad te presumam accedere?* (v. 11, 'Maar wie ben ik heer, dat ik tot U zou durven naderen?'). Guépins negatieve mensbeeld blijkt uit r. 184, waar hij spreekt van onze *natuur verdorven*, terwijl Corneille het alleen heeft over een *facilité / Que prête la nature aux attaques des vices* (r. 215-216).

corresponderende passage schrijft Guépin echter iets heel anders, namelijk dat wie aan het Avondmaal nadert zonder zich daartoe naar behoren te hebben voorbereid, *'t bloed met voeten treên dat voor hun bloedschuld pleit* (r. 226). Het Avondmaal getuigt van het bloed van Christus aan het kruis, wil Guépin maar zeggen, en haalt daarmee de aandacht af van de werking en dus ook van de voortdurende noodzaak van het sacrament.

[SLIDE 22] Die noodzaak wordt nergens meer zo expliciet benoemd in Guépins brontekst, maar de werkelijke tegenwoordigheid van Christus wel. Corneille's vertaling van v. 26 voegt aan het origineel toe dat *dessus nos Autels on offre à tout moment* / *Le parfait sacrifice, et la victime pure* (r. 140-141). Op ieder moment van de dag wordt wel ergens, op een van de altaren die de wereld rijk is, de aan het kruis geslachte Christus in de mis opnieuw opgedragen aan de Vader. Niet alleen stipt deze toevoeging de herhaling van het sacrament aan, het benadrukt ook wie het is die daarin ten offer gebracht wordt. Op het altaar zijn niet zozeer brood en wijn aanwezig, maar het volmaakte, zuivere slachtoffer dat Jezus zelf is. Guépin, daarentegen, schrijft op deze zelfde plek dat *nu is 't al vervuld; het Kruislam heift zijn leven* / *Voor eens en voor altoos, gelaten en gegeven* (r. 118-119), en legt daarmee veeleer de nadruk op het éne offer van Christus aan het kruis, voor eens en al gebracht, dus niet herhaalbaar en ook niet aanwezig op een of ander altaar.

Dit zijn slechts enkele, korte voorbeelden van Guépins omgang met de tekst. Men kan zich afvragen wat hem dreef om juist een uitgesproken katholieke vertaling van het meest eucharistische deel van de *Imitatio* als uitgangspunt te willen nemen voor zijn eigen meditatie op het Avondmaal. Is dit impliciete anti-katholieke apologetiek tegen een immens populaire collega-dichter: 'Ik zal het wel eens even beter doen?' Is het een poging tot nadere legitimatie van de eigen vroomheid met behulp van alles wat voorhanden is? Ik denk eerder dat Guépin gewoonweg iets in het hoofdstuk herkende wat hem raakte door alle leerstellige moeilijkheden heen, en dat dat eenvoudigweg te maken had met de eerbied voor Christus en zijn offer dat erin wordt opgeroepen. Blijkbaar is dat genoeg om een inhoudelijke worsteling voor lief te willen nemen.

2. De *Imitatio* en de liturgie bij katholieken (18de-20ste eeuw)

[SLIDE 23] Een dergelijke worsteling is er niet aan katholieke zijde, tenminste niet als we de niet geheel orthodoxe volgelingen van Jansenius daarbij niet meerekenen. De jansenisten waren niet gelukkig met de in hun ogen wat al te vrije oproep van Thomas tot de sacramentele

communie, en sleutelen daar in hun vertalingen vaak een beetje aan. De titel van hoofdstuk 3 van het communieboek zegt bijvoorbeeld dat het nuttig is vaak te communiceren (*sepe communicare*). In een anonieme vertaling uit 1700 die wordt toegeschreven aan de bekende jansenist en Bijbelvertaler Gilles de Witte (1648-1721) wordt daarvan gemaakt *dat al ons geluck in de H. Communie gelegen is*. Aan de lopende tekst van het hoofdstuk heeft hij niets verandert, maar De Witte vond blijkbaar dat de praktijk van vaak communiceren (in plaats van minder vaak) niet per se zo expliciet gepropageerd hoefde te worden als in iets opvallends als een hoofdstuktitel.

De jansenisten dus daargelaten, hebben katholieken juist enthousiast het verband tussen de *Imitatio* en de eucharistie omarmd. Dat verband is dan ook sterk. Hoewel de *Imitatio* helemaal niet zoveel aandacht besteedt aan de liturgische handeling als zodanig, en eigenlijk vooral (in het communieboek) aan de hostie en de communie, is de context van beide onontkoombaar liturgisch, en speelt liturgie dus altijd mee als de achtergrond van de *Imitatio*. Het effect daarvan wordt nog vergroot doordat er in de *Imitatio*, zeker in boek III en IV, veelvuldig uit liturgische teksten wordt geciteerd, of daarop gealludeerd, en wel zodanig dat liturgie niet alleen een bron is van mooie woorden en retorische versiering van de tekst, maar ook van betekenis, en dat de eredienst van de Kerk dus op eigen wijze bijgedragen heeft aan de vorming van de inhoud van de *Imitatio*. Vanavond ontbreekt mij de tijd om uitgebreid op beide punten in te gaan, maar u zult ongetwijfeld van me aan willen nemen dat het als een paal boven water staat dat er intrinsiek een nauwe band bestaat tussen de *Imitatio* en de liturgie, met name van de eucharistie.

Waar die band voor protestantse lezers problematisch was, en een zekere worsteling met de tekst vereiste (of algehele weglating ervan), is hij in katholieke uitgaven van de *Imitatio* in de loop der eeuwen versterkt. [SLIDE 24] Dit zal gestimuleerd zijn door de al vanaf de vijftiende eeuw traditionele, ten opzichte van de Brusselse autograaf omgekeerde, volgorde van boek IV en III, waardoor het communieboek op de vierde en laatste plaats kwam te staan. Rudolf van Dijk was van mening, en ik denk dat hij daarin gelijk had, dat het communieboek daarmee tot de climax van de *Imitatio* werd gemaakt, wat de sacramentele vereniging met de eucharistische Heer in de communie in zekere zin tot doel maakte van de navolging van Christus, in plaats van tot middel, wat het duidelijk blijft als na het communieboek nog het troostboek volgt. In ieder geval, door het communieboek op de laatste plaats te zetten, wordt het dominanter dan wanneer het op de derde plaats staat.

De nauwe band tussen de *Imitatio* en de eucharistie, en de dominante positie van het communieboek in de traditionele volgorde, speelden wellicht een rol in een interessante ontwikkeling die aan het eind van de zeventiende eeuw begon in Frankrijk, maar niet veel later ook in onze streken zichtbaar wordt: dat in katholieke uitgaven van de *Imitatio* liturgische parateksten opgenomen gaan worden. In 1694 gaf de Parijse drukker Élie Josset een Franse vertaling van de *Imitatio* uit met voorin, voor de tekst van de *Imitatio* zelf, de orde van dienst van de mis, de vaste, onveranderlijke teksten van de eucharistieviering die er de structuur van vormen, en achterin, na de *Imitatio*, nog een aantal litanieën. Andere drukkers volgden zijn voorbeeld, zodat kenners van de Franse receptie van de *Imitatio* kunnen zeggen dat het vanaf de achttiende eeuw zéér gebruikelijk was dat katholieke uitgaven van het boek ook de orde van dienst van de mis bevatten. Theo Clemens heeft vastgesteld dat dit Franse voorbeeld in Nederland werd nagevolgd, en hij concludeert daarom dat de *Imitatio*, door de veelvuldige toevoeging eraan van misteksten, ook in onze streken in de achttiende eeuw 'omgebouwd [werd] van een ascetische handleiding tot een mis- en communieboek, dat niet langer thuis maar in de kerk gelezen moest worden.'

De *Imitatio* lezen in de kerk? Jazeker. Vanaf de vroege twintigste eeuw begon er, uitlopend op de grote liturgiehervormingen van de jaren '70 na het Tweede Vaticaans Concilie, verandering in te komen, maar in de eeuwen daarvoor was het gebruikelijk dat de gelovigen de mis bijwoonden in stilte, en daarbij dan het ritueel konden volgen (misschien met behulp van de misteksten in een exemplaar van de *Imitatio*), maar bijvoorbeeld ook iets anders konden bidden of lezen. Bijvoorbeeld de *Imitatio* zelf. Door misteksten in uitgaven van de *Imitatio* op te nemen, wordt die praktijk gestimuleerd.

De eerste Nederlandstalige uitgaven van de *Imitatio* met liturgische teksten erin die ik ken, komen uit 1726 en 1737, en bevatten beide een mogelijk jansenistische herziening uit 1710 van de aloude vertaling van Van Winghe uit 1548, en zijn respectievelijk gedrukt door Franciscus en Dominicus van der Ween, en door Dominicus alleen, te Gent. Het boek uit 1737 bevat de orde van dienst van de mis, [SLIDE 25] dat uit 1726 veeleer een reeks *Gebeden om godvruchtelyk tegenwoordig te zyn in het H. sacrificie der misse*, dus om in stilte te bidden terwijl de mis gaande is, in aansluiting op het ritueel. In beide gevallen maken de katernen met deze misteksten bibliografisch geen onlosmakelijk deel van het boek uit: de lezer kon er dus in principe ook voor kiezen om zich die niet aan te schaffen. In de loop van de achttiende eeuw

werden de misteksten echter integraal bibliografisch onderdeel van het boek, onlosmakelijk verbonden met de *Imitatio*.

In de achttiende eeuw zijn er in Nederland vier katholieke versies van de *Imitatio* op de markt: drie verschillende revisies van de zestiende-eeuwse vertaling van Van Winghe, en de vertaling van Gilles de Witte. Allemaal worden zij in veruit de meeste uitgaven vergezeld van teksten voor de mis: hetzij de orde van dienst, wat ook in ons land de meest voorkomende paratekst wordt, hetzij gebedsreeksen om te bidden tijdens de mis. Gaandeweg wordt het aanbod uitgebreider, en worden aan de misteksten andere gebeden toegevoegd, voor eucharistische aanbidding of ter ere van Maria. Tegen de de negentiende eeuw was het de norm voor katholieke uitgaven van de *Imitatio* om tamelijk omvangrijke liturgische bijlagen te bevatten, met allerlei gebeden, litanieën, gezangen en gedichten. In deze bijlagen komen geleidelijk aan ook teksten voor allerlei devotionele praktijken als de rozenkrans en de kruisweg terecht, maar de focus bleef wel de mis en aanpalende zaken als aanbidding en communie. [SLIDE 26] Aan de buitenkant ging deze inhoudelijke ontwikkeling samen met de uitgave van de *Imitatio* op zakformaat, gebonden in zwart leer of textiel met goud of rood op snee, vol neogotische plaatjes. Het is het soort boekje dat inderdaad gemakkelijk meegenomen kon worden naar de kerk, en waarvan er in die tijd enorme aantallen van de persen rolden, tot diep in de twintigste eeuw. Veranderende opvattingen en praktijken rond het vieren van de mis zijn mede debet geweest aan het verdwijnen van dat soort kerkboekjes uit de boekwinkels. Uitgaven van de *Imitatio* op dat formaat en met omvangrijke liturgische bijlagen zijn populair gebleven tot in de jaren 1940. De meest recente uitgave van dit type dat ik ken is er een uit 1955, verschenen te Brugge bij Desclée-de Brouwer, met de toen nog altijd zeer populaire vertaling van de jezuïet Rutger Bouman uit 1904.

Ik ken geen bronnen die expliciet gewag maken van het lezen van de *Imitatio* tijdens de mis. [SLIDE 27] Wel gaf Henricus Koopmans (1876-1946), de pastoor van Culemborg, in 1926 de zogeheten *schoolmis-Thomas à Kempis* uit, als boekje en op een gekartoneerd stuk papier. Daarin heeft hij een aantal toepasselijke passages uit de *Imitatio*, in het Nederlands, omgewerkt naar korte reeksen van verzen met antwoordverzen, gekoppeld aan de vaste elementen van de mis. De bedoeling lijkt te zijn geweest dat jongelui die met de klas de mis bijwoonden deze teksten lazen en baden op de aangewezen momenten van de viering.

Hoewel de katholieke *Imitatio* in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw dus een echt kerkboek wordt, blijft de directe koppeling van de tekst van de *Imitatio* aan de mis

iets betrekkelijk zeldzaams. Er zijn echter wel voorbeelden van, ook in het Nederlands taalgebied. Ik wil mijn lezing besluiten door te wijzen op een daarvan.

[SLIDE 28] Ik ken elf uitgaven van de *Imitatio* in het Nederlands, verschenen tussen 1849 en 1938 en vrijwel alle gedrukt en soms ook uitgegeven door Brepols in Turnhout, en ongetwijfeld zijn het er meer, die als een van de parateksten achterin het boek een lijst bevatten met de titel (zoals die in tien van de elf uitgaven luidt): *Tafel ter aenduiding van de hoofdstukken welke het past volgens de evangeliën der zondagen en feestdagen des jaers te lezen*. Het betreft een lijst van zon- en feestdagen van het liturgisch jaar, met daaraan gekoppeld een verwijzing naar een passend hoofdstuk uit de *Imitatio*. De koppeling is gebaseerd op de evangelielezing die gelezen werd in de mis op de betreffende zon- of feestdag, volgens het leesrooster van het Romeins Missaal zoals dat destijds in gebruik was (heel anders dan nu). Deze lijst is dus een complete herordening van de *Imitatio*, zodat die gelezen kan worden in samenhang met de evangelielezingen van het hele jaar. [SLIDE 29] Onderzoek heeft uitgewezen dat deze lijst teruggaat op een negentiende-eeuwse herziening [SLIDE 30] van een soortgelijke lijst die in 1712 voor het eerst verscheen te Parijs, in een Franstalige bewerking van de *Imitatio* tot een reeks gebeden. De Nederlandse lijst is dus een vertaling uit het Frans!

We hebben dus een lijst die vrijwel ieder hoofdstuk uit de *Imitatio* koppelt aan een zon- of feestdag, uitgaande van de evangelielezing van die dag. Sommige hoofdstukken komen meermaals in het jaar terug. Het resultaat ervan is niet alleen dat de *Imitatio* een hele andere opbouw krijgt, met een hele andere interne samenhang, maar ook dat het liturgisch jaar, en de evangelielezingen daarin, een heel expliciete context vormen voor de lezing van de *Imitatio*. Het gevolg is dat de, zelf reeds door Thomas' liturgische gevoeligheid gevormde, *Imitatio* door de bril van het liturgisch jaar geïnterpreteerd kan gaan worden, en andersom ook dat de *Imitatio* opgevat kan gaan worden als commentaar op dat liturgisch jaar.

De tijd ontbreekt nu natuurlijk om die hele lijst door te akkeren, maar een mooi voorbeeld van hoe dat werkt kan ik wel geven. [SLIDE 31] Neem het feest van de Aankondiging van de Heer, oftewel Maria Boodschap, op 25 maart. Het is het feest van de menswording van Jezus in de schoot van de Heilige Maagd nadat zijn geboorte door Gabriël aan haar is aangekondigd, precies negen maanden voor zijn geboorte op Kerstmis. In de mis werd uiteraard, en wordt natuurlik nog steeds, op die dag gelezen uit Lucas 1, 26-38. Voor deze dag schrijft de lijst voor dat hoofdstuk 4 van het troostboek (boek IV) gelezen moet worden uit de

Imitatio, dat er blijkens de titel over gaat ‘dat je je tegenover God in waarheid en nederigheid moet gedragen’. Waarom?

[SLIDE 32] De belangrijkste reden is meteen duidelijk: nadat het hoofdstuk begonnen is met een aansporing door de Heer van zijn zoon om in waarheid voor zijn aangezicht te wandelen en Hem in eenvoud van hart altijd te zoeken, antwoordt de zoon: ‘Heer, dat is waar. Zoals U het zegt, laat het zo met mij gebeuren, vraag ik U’ (v. 4-5, *Domine verum est. Sicut dicis, ita queso mecum fiat*). Dit is duidelijk analoog aan de beroemde instemming van de Maagd Maria met de engel uit Lucas 1, 38: *Ecce ancilla Domini; fiat mihi secundum verbum tuum* (‘Zie de dienstmaagd des Heren; mij geschiede naar uw woord’).

Toch is er meer dan deze waarschijnlijke allusie op woordniveau. Als we ons door de koppeling, op de lijst, van dit hoofdstuk uit de *Imitatio* aan deze Bijbelpassage laten uitnodigen om de tekst van Thomas op te vatten als meditatie op thema’s uit de evangelielezing, of om de gebeurtenissen uit het evangelie te zien als concrete manifestatie van door Thomas meer algemeen verwoorde principes, krijgt de tekst van de *Imitatio* een specifiek reliëf. De waarachtigheid en de nederigheid die centraal staan in het bewuste hoofdstuk worden dominante onder de karaktereigenschappen die de gelovige bij het overwegen van de Aankondiging van de Heer gaat herkennen bij Maria, en andersom kan de lezer van de *Imitatio* niet meer aan die waarachtigheid en nederigheid denken dán in het licht van Maria in haar boodschap; *Maria Annunciata* wordt er hét voorbeeld ervan. Lezen we dan bijvoorbeeld in v. 20 dat we de werken van de Allerhoogste niet moeten willen ontrafelen, dan kunnen we niet anders dan denken aan hoe Maria zich aanvankelijk afvroeg hoe ze zwanger zou worden, daar ze geen gemeenschap heeft met een man (Lucas 1, 34), en zich vervolgens tevreden stelde met het wel zeer algemene antwoord van de engel dat de Heilige Geest over haar zou komen, de kracht van de Allerhoogste haar zou overschaduwen, en dat bij God niets onmogelijk is (Lucas 1, 35.37). Of neem v. 2-3 van het hoofdstuk, waarin de Heer belooft dat wie voor zijn gelaat wandelt in waarheid, bevrijd zal worden van de laster van tegenstanders en zich geen zorgen zal maken over het lege gepraat van de mensen. Zo stelt ook Maria zich in het evangelie in het geheel niet de vraag wat haar verloofde, Jozef, of de mensen wel niet van haar zullen denken, als ze zwanger blijkt te zijn. Ziet u hoe de verbanden over en weer gelegd kunnen worden? Dat kan natuurlijk altijd, maar de koppeling van het hoofdstuk aan het liturgische feest maakt het gemakkelijker. Zo geeft ze nieuwe betekenis aan de tekst van de *Imitatio*. En dat is dan, algemeen gesproken, weer niet eens zo heel anders dan wat op Guépin deed.

3. Conclusie

Zo zijn we rond en is onze tijd ook op. Ik heb u vanavond geen droog overzicht van Nederlandse vertalingen en uitgaven van de *Imitatio* willen geven, maar u een staalkaart willen laten zien van de verschillende manieren waarin in die vertalingen en uitgaven omgesprongen is met het thema van de eucharistie. Ik heb daarin protestant en katholiek een beetje tegenover elkaar gezet, en ik wil graag eindigen door dat weer te nuanceren, zoals ik net al begonnen ben te doen. Zowel protestantse als katholieke lezers hebben de *Imitatio* gebruikt bij het voeden van hun vroomheid rond de tafel des Heren, of dat nou de eucharistie is of het Avondmaal. Vanaf de negentiende eeuw wordt ook het communieboek gewoon opgenomen in protestantse uitgaven. [SLIDE 33] En terecht, want de *Imitatio* is, zoals Rudolf van Dijk dat zei in dezelfde passage als waar ik vanavond mee begon, een schat die bewaard is uit de (in het Westen) nog ongedeelde, laatmiddeleeuwse Kerk. Lezing ervan door katholiek én protestant laat zien hoeveel zij, bij al hun verschillen, toch in de eigenlijke grond gemeen hebben. Dit is het oecumenisch potentieel van de *Imitatio*, en ik hoop stiekem dat vanavond ook een beetje benut te hebben.

Ad Poirters

Titus Brandsma Instituut te Nijmegen

ad.poirters@ru.nl